

SŁOWO WSTĘPNE

Rok 2023 obfitował w wiele wydarzeń naukowych, w których aktywnie uczestniczył pion archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej i jego pracownicy. Dalszy rozwój Archiwum Pełnego Pamięci, w ramach którego do zasobu Instytutu trafiły kolejne niezwykle cenne archiwalia z kraju i z zagranicy, kontynuacja programu dokumentacyjnego „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945” oraz rozbudowa internetowej bazy danych straty.pl, organizacja warsztatów dla nauczycieli i uczniów, udział w ogólnopolskich i międzynarodowych warsztatach i konferencjach naukowych, czy też wernisaże wystaw przygotowanych przez archiwistów – to tylko część z całego wachlarza aktywności. Ich uzupełnieniem jest działalność wydawnicza. Ostatnio ukazała się m.in. edycja wybranych dokumentów wywiadu PRL przedstawiających reakcje za granicą na uprowadzenie i zamordowanie ks. Jerzego Popiełuszki¹ czy publikacja zawierająca raporty cywilnych i wojskowych instytucji Rządu RP na Uchodźstwie na temat sytuacji w Polsce w 1945 r.²

Ważnym elementem działalności wydawniczej Archiwum IPN jest „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej”, którego 16 tom oddajemy do rąk Czytelników. Otwiera go artykuł Michała Siekierki pt. *Archiwum Stowarzyszenia Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów – trzydzieści lat gromadzenia dokumentacji związanej z Wołyniem i Małopolską Wschodnią*. Autor przybliżył w nim historię społecznego archiwum należącego do wrocławskiego Stowarzyszenia Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, a także omówił okoliczności, w jakich doszło do rozpoczęcia pracy dokumentacyjnej, oraz sposoby gromadzenia relacji od świadków zbrodni dokonanych przez ukraińskich nacjonalistów z OUN/UPA. Siekierka przedstawił zarówno dorobek Stowarzyszenia, jak i aktualny zasób archiwum oraz opisał działania podejmowane przez członków organizacji na rzecz jego utrzymania i modernizacji.

W dziale „Zasób archiwalny” znalazło się aż sześć tekstów. Pierwsze trzy zostały przygotowane w oparciu o referaty wygłoszone podczas konferencji pt. „Okres przydatności. Fotografia jako surowiec i narzędzie w działalności instytucji”, zorganizowanej 27 października 2022 r. przez Archiwum IPN z okazji Światowego Dnia Dziedzictwa Audiowizualnego UNESCO. Stanisława Trebunia-Staszela w artykule *Obrazy czasu wojny: nieoczywiste konteksty, znaczenia, sensory. Współczesne próby odczytania dokumentacji fotograficznej Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut für Deutsche Ostarbeit* omówiła fotografie wytworzone podczas badań rasowych i ludoznawczych prowadzonych na Podhalu w latach 1940–1943. Autorka scharakteryzowała kolekcję oraz podała przykłady wykorzystania zdjęć w wywiadach ze świadkami historii. Podkreśliła wartość źródłową dokumentacji, a jednocześnie zwróciła uwagę na jej dehumanizujący charakter

¹ *Aparat represji wobec księdza Jerzego Popiełuszki*, t. 3: *Sprawa ks. Jerzego Popiełuszki w dokumentach wywiadu MSW*, wybór, wstęp i oprac. W. Bagieński, Warszawa 2023.

² *Polska pod reżimem komunistycznym. Rok 1945. Anatomia okupacji kraju w raportach cywilnych i wojskowych instytucji Rządu RP na Uchodźstwie*, red. J. Mysiakowska-Muszyńska, W.J. Muszyński, Warszawa 2023.

i uwikłanie w zbrodniczą politykę III Rzeszy. Monika Golonka-Czajkowska w artykule pt. *Teczka „bez twarzy”. Przypadek wartownika Klisia*, będącym rozwinięciem wygłoszonego na konferencji referatu na temat alternatywnego sposobu prezentacji akt osobowych aparatu bezpieczeństwa, przedstawiła losy szeregowego funkcjonariusza UB, prawdopodobnie zlikwidowanego wiosną 1946 r. przez podkomendnych Józefa Kurasia ps. „Ogień”. Autorka z perspektywy antropologicznej, co należy podkreślić, opisuje losy wartownika, jego związenie z bezpieczeńką i bezskuteczne próby zwolnienia ze służby. Omawia także starania wdowy o uzyskanie aktu zgonu i renty. Takie nieklasyczne i niekonwencjonalne podejście do analizy teczek UB niewątpliwie prowokuje do dalszej dyskusji nad aparatem bezpieczeństwa i tworzącymi go ludźmi. Z kolei Tomasz Stempowski w swoim tekście omówił fotografie wytworzone przez aparat represji Polski „ludowej” w latach 1944–1989 i ich dalsze losy. Opisał ich najważniejsze cechy i sposoby wykonywania, a także dostępność zarówno przed, jak i po upadku systemu komunistycznego. Podkreślił, że wykorzystywanie obrazów do celów badawczych i edukacyjnych, a nawet w szeroko rozumianej sztuce, z jednej strony poszerza możliwości ich interpretacji, lecz z drugiej – niesie ze sobą pewne zagrożenia. W drugiej części działu znalazł się artykuł zatytułowany *Dzienniki korespondencyjne Wydziału IV szczebińskiej Służby Bezpieczeństwa w latach 1972–1989 (1990) jako źródło informacji o działaniach wymierzonych w Kościoły, stowarzyszenia i związki wyznaniowe*, autorstwa Tomasza Błaszaka. Tekst ten stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o rolę dzienników korespondencyjnych oraz ich wartość jako źródło informacji w skali mikroregionalnej. *Opór społeczny wobec stanu wojennego w województwie kosczańskim w optyce lokalnego aparatu bezpieczeństwa i władz partyjnych (wybrane aspekty)* jest z kolei przedmiotem rozważań Przemysława Benkena. Skupił się on na szczegółowym opisie największych akcji protestacyjnych oraz represji aparatu bezpieczeństwa wymierzonych w osoby zaangażowane w walkę z komunistycznym bezprawiem. Dział zamyka kolejny tekst pokonferencyjny, będący rozwinięciem referatu wygłoszonego przez Wiesławę Rutkowską podczas spotkania na temat „PZPR w dokumentach. Wokół przydatności akt partyjnych do badania dziejów województwa kieleckiego w latach 1948–1975”, zorganizowanego 21 października 2021 r. przez Delegaturę IPN w Kielcach. Autorka przeanalizowała proces przejmowania i zabezpieczania akt Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Kielcach oraz jednostek podległych, a także prace porządkowe wykonane w kieleckim Archiwum Państwowym umożliwiające ich udostępnianie.

W dziale „Historia” znalazło się pięć artykułów. Pierwsze trzy opisują zawile i tragiczne losy Polaków podczas II wojny światowej. Mariusz Celmer przygotował tekst pt. *Okupacyjne losy Jana Lenkiewicza-Ipohorskiego. Przyczynek do akcji Gestapo przeciwko polskiej inteligencji w rejencji ciechanowskiej w 1940 r.* Omówił w nim losy ziemianina i działacza społeczno-politycznego z powiatu makowskiego na Mazowszu, który po aresztowaniu w kwietniu 1940 r. został wywieziony do KL Mauthausen-Gusen, gdzie zmarł. Anna Muszkiewicz przybliżyła nam historię swojego pradziadka – Władysława Homana. Bohater artykułu po wybuchu wojny znalazł się pod okupacją sowiecką, został aresztowany przez NKWD i zesłany do obozu pracy. Po odzyskaniu wolności wstąpił do Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS, a następnie walczył w 2. Korpusie Polskim. Po 1945 r. pozostał na emigracji, bezskutecznie próbując ściągnąć swoją rodzinę na Zachód. Ostatecznie powrócił do niej na krótko przed swoją śmiercią. Z kolei losy i dokonania ppor. Kazimierza Ursyna Szantyra przedstawia artykuł Krzysztofa A. Tochmana. Autor

scharakteryzował sylwetkę mało dotąd znanego polskiego spadochroniarza, członka Placówki Polskich Oficerów Łącznikowych w Grecji przy 3. Korpusie Brytyjskim, odpowiedzialnego za budowę i utrzymanie szlaku łączności z okupowanym krajem oraz przesłuchiwanie dezertków polskiego pochodzenia z niemieckiej armii okupującej Grecję i ich identyfikację jako potencjalnych szpiegów lub dywersantów. W następnym artykule Marek Wierzbicki omówił genezę, rozwój oraz polityczne i społeczne role harcerstwa poza granicami Polski. Ostatnim w dziale jest tekst Rafała Olberta pt. *Przypadek Mariusza Dastycha. Od współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa do skazania za szpiegostwo na rzecz CIA i wywiadu japońskiego*. Analizuje on skomplikowane relacje dziennikarza z komunistycznym aparatem represji, a także jego kontakty z Japończykami i Amerykanami, za które został skazany na karę wieloletniego więzienia.

Tradycyjnie w dziale „Dokumenty” zostały zamieszczone niepublikowane dotąd materiały archiwalne. Pierwszym są wspomnienia tłumaczki i autorki tekstów dla dzieci, Heleny Deskur, z dziewięcioletniego rejsu MS „Batory”. W opisie podróży z Triestu do Casablanki w kwietniu 1936 r. (celem był macierzysty port w Gdyni) autorka wiele miejsca poświęciła transatlantykowi, współpasażerom oraz realiom życia na pokładzie liniowca, który do dziś pozostaje nieco w cieniu bliźniaczej jednostki MS Piłsudski. Autorem wstępu i opracowania naukowego wspomnień jest Szymon Czwarno. Następny dokument podali do druku Konrad Graczyk i Hubert Mielnik. Jest nim przełożony na język polski tekst zarządzenia okólnego dotyczącego uproszczenia wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych w Generalnym Gubernatorstwie z 26 października 1942 r. Jako ostatni został zamieszczony tekst wyroku Wojkowego Sądu Rejonowego w Warszawie z lipca 1947 r. w sprawie ekspozytury wywiadowczej 2. Korpusu Polskiego krypt. „Liceum”, opracowany przez Agnieszkę Chrzanowską-Pietrzak. W obszernym wstępie autorka opisała działalność ekspozytury kierowanej przez dwudziestoparolletnią kpt. Barbarę Sadowską, następnie przybliżyła okoliczności likwidacji sieci oraz ujawnienia jej struktur i członków, a także zmagania kpt. Sadowskiej o sprawiedliwy przebieg procesu i uwolnienie podkomendnych.

„Polemiki i refleksje” to dział, który na łamach „Przeglądu Archiwalnego” pojawia się po raz pierwszy. Opublikowano w nim trzy teksty, przy czym dwa pierwsze powstały w odpowiedzi na zamieszczony w tomie 14 periodyku artykuł Rafała Łatki poświęcony relacjom ks. Tadeusza Dajczera ze Służbą Bezpieczeństwa³. W pierwszym ks. Dariusz Kowalczyk polemizuje z tezami Łatki i przedstawia wyniki swoich badań przeprowadzonych w oparciu o dokumenty archiwalne i dostępną literaturę przedmiotu. Natomiast drugi tekst, autorstwa Eugeniusza Sakowicza, Pawła Mazanki, Bolesława Szewca i Wandy Zagórskiej, co prawda nie jest polemiką, o czym zresztą informują sami autorzy, niemniej powstał on w związku z artykułem poświęconym ks. Dajczerosi i stanowi głos w dyskusji na temat jego relacji z organami bezpieczeństwa PRL oraz wiarygodności dokumentów archiwalnych komunistycznego aparatu represji. Dział zamyka odpowiedź Rafała Łatki, który krytycznie odnosi się do obu artykułów.

W następnym dziale zostały zrecenzowane i omówione następujące publikacje: *W emigracji. Epistolarnoje nasledije Mustafy Szokaja 1919–1941* (Marcin Majewski),

³ R. Łatka, *Relacje ks. Tadeusza Dajczera z SB. Przypadek współpracy agenturalnej rozpoczętej z powodu szantażu paszportowego*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2021, t. 14, s. 285–316.

„Operacja polska” NKWD 1937–1938 na tle represji wobec Polaków w Białoruskiej SRS. Dokumenty (Bożena Witowicz), *Sowietyzacja Wołyń 1944–1956* (Joanna Karbarz-Wilińska) i „Zagubiony” – Bohdan Piasecki. *Najdłuższe śledztwo PRL* (Maciej Motas).

W ostatnim dziale tomu 16, zatytułowanym „Kronika”, omówiono międzynarodowe warsztaty poświęcone elektronicznym bazom danych, zorganizowane 13–14 czerwca 2023 r. przez Archiwum Instytutu. Wzięli w nich udział przedstawiciele polskich i zagranicznych instytucji naukowo-badawczych i archiwalnych, m.in. z Muzeum Auschwitz-Birkenau, Arolsen Archives w Niemczech czy Muzeum Holocaustu w Stanach Zjednoczonych. Celem warsztatów była integracja instytucji tworzących i wykorzystujących w swojej działalności bazy danych zawierające informacje o ofiarach wojen i konfliktów narodowościowych, wymiana doświadczeń w zakresie metodyki tworzenia aplikacji oraz gromadzenia danych, a także promocja tychże baz w środowisku historyków i archiwistów.

Tom zamyka „In memoriam” poświęcone pamięci Mirosława Filipiaka – wieloletniego pracownika pionu archiwalnego IPN, niemal od początku związanego z „Przeglądem Archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej”. To dzięki Jego pracy pismo prezentuje dziś nie tylko wysoki poziom edytorski, lecz także merytoryczny. Odejście śp. Mirosława Filipiaka, niezwykle cenionego i zasłużonego redaktora, to niepowetowana strata zarówno dla Redakcji, jak i dla Jego współpracowników i kolegów z Instytutu.

Na zakończenie warto podkreślić, że w 2023 r. ukazała się drukiem antologia tekstów opublikowanych w latach 2008–2017 na łamach „Przeglądu Archiwalnego”. Jest to wybór dziesięciu artykułów i jednej edycji źródła – przetłumaczonych na język angielski – które pierwotnie znalazły się w pierwszych dziesięciu tomach periodyku. Celem antologii jest dotarcie do odbiorcy anglojęzycznego, nie tylko do historyków i archiwistów, zapoznanie ich z pracą pionu archiwalnego i zasobem archiwalnym Instytutu, a także zaproszenie potencjalnych autorów na łamy naszego pisma. Promocja publikacji pt. *The Archival Review of the Institute of National Remembrance: An Anthology of Selected Texts from 2008–2017*⁴ miała miejsce 4 listopada 2023 r. na Targach Książki w Katowicach.

dr Mariusz Żuławnik
Redaktor naczelny
ORCID: 0000-0003-2670-3751

⁴ *The Archival Review of the Institute of National Remembrance: An Anthology of Selected Texts from 2008–2017*, red. P. Tomasiak, M. Żuławnik, Warszawa 2023.